

Panelová sídliště mezi panelofobií a panelofilií

Karel KUČA

ANOTACE: Tento esej se pokouší o věcné shrnutí hlavních témat a problémů souvisejících s památkovou ochranou sídlišť, a to z pozice, která není ani apriorním obdivem, ani apriorním odmítnutím tohoto druhu architektury. Příspěvek připomíná historické předpoklady vzniku sídlišť, rozebírá kritéria hodnocení jejich kvality a shrnuje problémy a výzvy, se kterými se musí vypořádat úsilí o jejich památkovou ochranu.

1

2

Panelová sídliště dosud nebyla vnímána jako potenciál pro památkovou ochranu. Je to logické, protože v 60. – 80. letech 20. století představovala panelová (a obecně jakákoli socialistická prefabrikovaná) výstavba jednu z největších hrozeb pro památkové hodnoty našich sídel, zejména historických měst. Od ukončení panelové výstavby, které nastalo na samém počátku 90. let 20. století, nicméně již uplynulo čtvrtstoletí. To dává alespoň minimální časový odstup pro pokus o objektivní zhodnocení této neopominutelné etapy vývoje českých zemí. Byla důležitá přinejmenším kvantitativně, protože byty v panelových domech dodnes představují zhruba třetinu celého domovního fondu. Současně mezitím dospěla celá nová generace, která panelovou výstavbu nezažila a prostředím jí vytvořené tedy vnímá jako něco přirozeně existujícího. To jí teoreticky dává možnost objektivnějšího hodnocení celé etapy, které není zatíženo ani dobovým politickým kontextem, ale ani vědomím ztrát, které panelová výstavba způsobila – jak v důsledku demolice starší zástavby, tak změny (nechceme-li říci rovnou narušení) charakteru

krajiny a tradičních panoramatických hodnot sídel.

V tomto časopise se problematika panelových sídlišť objevuje v podstatě poprvé a celou sérii článků je potřeba vnímat především jako otevření diskuse o jejich hodnotě, popřípadě o tom, zda má taková diskuse vůbec smysl. Protože autoři těchto článků jsou většinou představiteli právě oné nejmladší badatelské generace, která má tendenci sklouzávat až k panelofilii, snaží se tato stat' o objektivnější, z více úhlů nahlížený pohled, který přitom rozhodně není psán z opačných – tedy panelofobních – pozic.

Cesta k rozbití urbanistického bloku – cesta k panelovému sídlišti

Panelová sídliště se nezrodila „z nuly“. Stala se zákonitým vyústěním předchozího vývoje, usnadněným dobovou situací. Na úvod celé problematiky proto nebude na škodu provést stručnou rekapitulaci cesty, která k panelovým sídlištím vedla.

Panelová sídliště jsou nejvýraznější formou hromadné bytové výstavby v celé dosavadní

Obr. 1. Brno-Žabovřesky (okres Brno-město), sídliště Tábor. Řádka funkcionalistických bytových domů s plochými střechami (vyznačeno rámečkem) byla později organicky začleněna do relativně velkého obytného celku ve stylu oprostěného socialistického historismu. (Ortofoto převzato z www.google.cz/maps, stav v r. 2015)

Obr. 2. Horní Litvínov (okres Most), sídliště Osada z období 2. světové války. (Ortofoto převzato z www.google.cz/maps, stav v r. 2015)

historii českých zemí. Samotná hromadná bytová výstavba (iniciovaná a financovaná určitým podnikatelským subjektem, v jehož vlastnictví postavené nemovitosti zůstávají a on je pouze pronajímá) se u nás prvně ve větší míře prosadila v poslední třetině 19. století rozšiřováním velkých a středně velkých měst o nové čtvrtě historizujících činžovních domů. Pokračovala i v meziválečném období, kdy převažovala bytová výstavba iniciovaná městy či stavebními družstvy. Z urbanistického hlediska mluvíme v těchto souvislostech vždy o „čtvrtích“, nikoli o „sídlištích“. To proto, že výstavba respektovala tradiční zásadu, že město (čtvrť) se sklá-

3

4

Obr. 3. Praha-Strašnice (MČ Praha 10), sídliště *Solidarita*. Původní „sídliště“ tvořené čtyřmi skupinami domů se severojižní orientací bylo později doplněno běžnými bytovými domy. (Ortofoto převzato z www.google.cz/maps, stav v r. 2015)

Obr. 4. Poruba (okres Ostrava-město). Na jednom místě se setkává mechanická řádková skladba nejstaršího dvouletkového sídliště (dole uprostřed) s městotvornými polouzavřenými bloky obytného celku ve stylu socialistického historismu (vlevo). Stejná půdorysná kompozice byla následně uplatněna také u nové části sídliště zbačené historizujících forem, ale výsledný dojem z pozice chodce je výrazně odlišný (vpravo). (Ortofoto převzato z www.google.cz/maps, stav v r. 2015)

dá z urbanistických (domovních) bloků, které vymezují ulice a náměstí.

O narušení tohoto principu se pokusili již ve 20. letech 20. století někteří funkcionalističtí architekti. Již tehdy vznikl předobraz principu urbanistické kompozice budoucích panelových sídlišť, šlo však většinou o ojedinělé a rozsahem velmi malé realizace. Poprvé k tomu došlo v Brně. Prvními ryze funkcionalistickými deskovými nájemními domy (nikoli panelovými) s plochými střechami se stala malobytová kolonie od Josefa Poláška z roku 1925 v brněnských Zábrdovicích (mezi ulicemi Vranovskou, Jana Svobody, Trávníčkovou a Zubatého, dnes na katastru Husovic), skládající se ze čtyř pětipatrových dvojdomů s holými fasádami a rovnými střechami, tvořících otevřený blok. Potom následoval na přelomu 20. a 30. let 20. století brněnský Tábor (Jindřich Kumpošt, 1928–1932, projekt 1927–1928). Zatímco zábrdovický soubor znamenal první rozbití uzavřené blokové zástavby, čtyři dlouhé pětipodlažní domy na Táboře, sdružené do dvou paralelně situovaných dvojic, byly prvním případem řádkové sídlištní zástavby v Československu.¹ V meziválečném Československu nalezly tyto průkopnické počiny jen minimum následovníků.

Zcela specifickou výjimkou je americkými vzory inspirovaný Batův Zlín. Z hlediska jednotného investorství a vlastnictví to sídliště bezpochyby je. Urbanistické bloky zde navíc byly „rozbity“ (neuplatněny) dokonale. Jenže obytnou zástavbu tvoří kubické jedno-, dvoj- a čtyřdomky. Skutečně sídlištní charakter s velkými solitérními budovami má pouze centrum okolo náměstí Práce a velkorysého prospektu třídy Tomáše Bati, ale to je složeno výhradně z budov neobytného charakteru. V každém případě jde o první skutečně velkou realizaci rozvolněného sídlištního komplexu u nás, realizaci, která našla pokračování i ve všech dalších Baťových městech a sídlišťích nejen u nás (Otrokovice, Zruč nad Sázavou aj.), ale i ve světě.

Za 2. světové války byly na zabraných územích uskutečněny dvě urbanistické realizace většího měřítka, které jsou při sledování vývoje k rozvolněné sídlištní urbanistické kompozice velmi důležité. Východně od Horního Litvínova bylo v letech 1940–1944 vybudováno pro zaměstnance chemických závodů v Záluží sídliště zvané „Hermann Göring Siedlung“ (později Osada, Stalinovky, respektive Litvínov VI). Autory byli prominentní berlínští urbanisté a architekti Prof. Dr. Hermann Jansen (1869–1945) a Dipl. Ing. Walter Moss (prof. Jansen byl autorem návrhů urbanistických proměn Ankary, Madridu, Berlína a Łódži). Výstavbu řídil ministr výstavby Albert Speer. Původní plány, patrně uložené v archivu tohoto ministerstva, byly zničeny v roce 1945 při dobytí Berlína. Ani soudobé německé odborné časopisy se litvínovské výstavbě nevěnovaly. Přes smutný historický kontext jde o vynikající urbanistické dílo. Základ kompozice tvoří dvojice hlavních ulic ve tvaru T, obestavených souvislými řadami jednopatrových domů s tradičně pojatými fasádami a břidlicovými sedlovými střechami. Východní strana ulice S. K. Neumanna byla zastavěna jednotlivými bytovými domy, orientovanými kol-

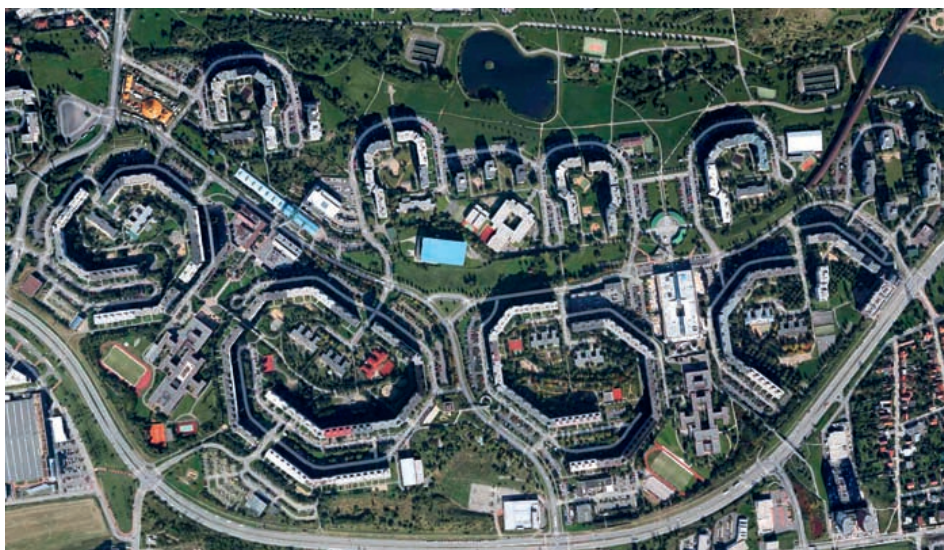
mo k ulici. Na křížení obou ulic bylo zformováno menší náměstí, kompozičně obohacené rizalitou a podloubím. Další domy vznikly ve „vnitrobloku“ východně od ulice S. K. Neumanna a s oběma hlavními ulicemi byly spojeny klenuťmi průjezdy v uličních frontách. Urbanistickou skladbu charakterizuje kombinace tradičního městotvorného schématu náměstí a ulic s rozvolněnou „sídlištní“ kompozicí dalších bytových domů. Litvínovská Osada se stala předbrazem pozdějších urbanistických celků tzv. socialistického historismu 50. let, charakterizuje ji však mnohem civilnější, v podstatě nehistorizující výraz, neobsahující prvky stalinistické pompéznosti.² Také v Holýšově vyrostlo pro potřeby velké muniční továrny velké německé sídliště s velkým polouzavřeným obdelným náměstím (Na Výhledech), na kterém se hlavní vrstevnicová ulice (Husova – Americká) kříží s příčnou osou (1. máje). Urbanistická kompozice je velmi blízká litvínovské.

Období bezprostředně po skončení 2. světové války bylo obecně příznivé pro realizaci co nejúspornějších konceptů jak z hlediska architektury, tak urbanistické kompozice. Patrně nejstarším jednotně koncipovaným celkem je Solidarita v pražských Starých Strašnicích. Vznikla v letech 1946–1948, a jak uvádí Matyáš Kracík v úvodní studii tohoto čísla, navázala nejen na meziválečné ideové koncepty, ale i na skandinávskou družstevní bytovou výstavbu. Tento velký obytný celek byl původně tvořen čtyřmi velkými skupinami řadových jednopatrových

■ Poznámky

1 KUČA, Karel. *Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. 1. díl (A–G)*. Praha : Libri, 1996. ISBN 80-85983-13-3.

2 KUČA, Karel: *Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. 3. díl (Koli–Mi)*. Praha : Libri, 1998. ISBN 80-85983-15-X. Doplnil Nils-Erik Lehmann z Berlína (2013).

5

6

7

8

Obr. 5. Praha-Lužiny (MČ Praha 13), sídliště Lužiny. Megastruktury „urbanistických bloků“, které jsou nejlépe čitelné z výšky alespoň jednoho kilometru. (Ortofoto převzato z www.google.cz/maps, stav v r. 2015)

Obr. 6. Poruba (okres Ostrava-město), V. obvod. Typické panelové sídliště složené z několika typů bytových domů a objektů občanské vybavenosti. (Ortofoto převzato z www.google.cz/maps, stav v r. 2015)

Obr. 7. Brno (okres Brno-město), sídliště Starý Lískovec. Jen z velkého nadhledu může urbanistická struktura tohoto sídliště z 80. let 20. století působit jako zajímavý grafický rastr. Monotonnost urbanistické kompozice při reálném vnímání z pozice chodce i při dálkových pohledech (které se otevírají i z dálnice) posiluje skutečnost, že všechny domy mají důsledně osm podlaží. (Ortofoto převzato z www.google.cz/maps, stav v r. 2015)

Obr. 8. Havlíčkův Brod (okres Havlíčkův Brod). Zničení západní a jihozápadní předlokační části historického jádra Havlíčkova Brodu bezduchým panelovým sídlištěm nelze ani při největší vsrčivosti k panelové a sídlištní problematice hodnotit jinak než jako urbanistický zločin. (Ortofoto převzato z www.google.cz/maps, stav v r. 2015)

domů se sedlovými střechami a v důsledné severojižní orientaci. Zcela mechanickou řádkovou urbanistickou kompozici obohacuje centrální park. Nízké dlouhé domy nicméně nemají „sídlištní“ charakter a navazují spíše na tradici dělnických kolonií. M. Kracík klasifikuje Solidaritu jako vůbec první panelové sídliště u nás, protože obvodové stěny domů tvoří „panely“. Konstrukční podstatu však představují příčné nosné zdi vyzděné z tvárnic, takže lze mluvit spíše o domech s částečným uplatněním montované prvkové typizace. V dalších etapách vyrostly na Solidaritě „klasické“ sídlištní bytové domy o více podlažích, se sedlovými a zejména valbovými střechami, stavěné klasickou technologií.

Stejný urbanistický princip mechanické řádkové skladby bytových domů charakterizoval všechny obytné celky u nás, budované v období tzv. Dvouletky (1947–1948). Za všechny uvedme nejstarší část ostravské Poruby, kterou tvoří pět paralelních řad zděných bytových domů s valbovými střechami a zcela strohým

(„kasárenským“) zevnějškem. Rozbitý urbanistického bloku bylo i zde dokonalé. Kdyby bylo stavebnímu vývoji u nás v polovině 20. století dopřáno jít vlastní cestou, ke klasickému principu ulice a náměstí by se již nevrátil.

Na počátku 50. let 20. století byl však direktivně prosazen princip stalinského tzv. socialistického realismu (výstižněji socialistického historismu) importovaný ze Sovětského svazu. Ten kromě historizující architektury klasicistního charakteru obnášel i rehabilitaci náměstí a ulic. Největší a nejvýraznější příklad najdeme rovněž v Porubě. Tak jako u německých válečných realizací, také ve všech urbanistických celcích socialistického historismu jde o kombinaci sídlištního a „klasického“ konceptu. Základem jsou urbanistické bloky, ty jsou však zásadně polouzavřené – nikde nenajdeme skutečně tradiční, po celém obvodu obestavěný blok.

Se změnou ideového dogmatu ve druhé polovině 50. let 20. století byly historizující for-

9

10

my opuštěny. Jak velmi výmluvně ukazuje porubský III. obvod, osově symetrická kompozice polouzavřených bloků nicméně zůstala zachována. Domy vypadají díky plochým střechám a zcela oproštěnému výrazu „jako panelové“, byly však postaveny klasicky, respektive s využitím prefabrikovaných dílců. Až do poloviny 60. let pak docházelo jednak k postupnému opouštění všech zbytků klasické urbanistické kompozice, jednak k prosazení panelové technologie. Další vývoj 60.–80. let 20. století tedy již skutečně patří panelovým sídlištím, která jsou hlavním tématem tohoto pojednání. Obecně lze říci, že to byl princip, ke kterému česká funkcionalistická architektonická elita přirozeně směřovala v podstatě už od 20. let a nebýt dvojího „zdržení“ vlivem vnucení zahraničních totalitních historizujících dogmat (říšskoněmeckého a stalinského), dospělo by se k němu možná o něco dříve. Abychom zůstali v Porubě, stačí se podívat na tamní V. obvod z 60. let, který velmi dobře dokládá, jak bylo rozbití urbanistického bloku dovršeno a jak vypadá „typické“ panelové sídliště. Lecká kolmá fotografie nicméně dává představu jen o půdorysu, nikoli o hmotové kompozici sídliště, dané kontrastem deskových a vyšších bodových domů.

Jestliže jsme v této kapitole sledovali především postup rozbití urbanistických bloků jakožto nejtypičtější rys panelových sídlišť, lze konstatovat, že panelová výstavba byla pak tomtuto principu věrná po celou dobu. V 80. letech sice došlo na pražském Jihozápadním Městě k určité transformaci blokového uspořádání, ale tyto „megastruktury“ se odkazují na tradiční blok opravdu jen vzdáleně, protože mají úplně jiné měřítko. Platí to jak o šestibokých strukturách sídliště Lužiny, tak o důsledně pravoúhlém rastru sídliště Velká Ohrada.

Tím není řečeno, že – s těmito dvěma výjimkami – nelze urbanistickou kompozici panelových sídlišť dále členit a rozlišovat podle kvality. K tomu se však dostaneme až níže.

Panelová sídliště jako doklad doby a předmět historického zkoumání

Ať již bude výsledek diskuse o panelových sídlištích, jejich urbanistických kvalitách a smysluplnosti památkové ochrany jakýkoli, není pochyb o tom, že to je téma, které si zaslouží a které vyžaduje všestranný a důkladný výzkum. Již proto, že výsledky panelové výstavby spoluvytvářejí a ještě dlouho budou spoluvytvářet obraz našeho životního prostředí. V každém případě jde o jednu z nejdůležitějších, vskutku zásadních etap sídelního a urbanistického vývoje našich zemí. Etapa, které měly zakladatelský charakter, protože systematicky a ve velkém měřítku zakládaly nové urbanistické struktury a vůbec systém osídlení. Objektivně je nutno vnímat, že jde o etapu z tohoto hlediska srovnatelnou s vrcholně středověkou přestavbou městské i vesnické sídelní struktury, etapou zakládání raabizačních a dalších novodobých vesnic, etapou klasicistních urbanistických počínů (početně omezených na několik pevnostních, lázeňských a „běžných“ měst), etapou rozšiřování měst a vesnic blokovou činžovní i rodinnou zástavbou od druhé poloviny 19. století do 2. světové války – a konečně i nynější etapou budování tzv. satelitních suburbii.

Tak jako potřebujeme mít zmapovanou chronologii zakládání středověkých měst či raabizačních vesnic, potřebujeme znát i přesný časový vývoj všech panelových sídlišť, stejně jako jejich další atributy, zejména autorství.

Panelová sídliště jsou však pozoruhodným fenoménem i v širším dějinném kontextu. Je-

Obr. 9. *Praha-Horní Měcholupy (MČ Praha 15), sídliště Horní Měcholupy. Příklad neinvenční sídlištní urbanistické kompozice i architektury, zde však ještě nepoznamenané „humanizačními“ zásahy. (Foto: Karel Kuča, 2007)*

Obr. 10. *Praha (MČ Praha 8), sídliště Invalidovna. Experimentální panelové sídliště, jehož domy dosahují díky horizontálnímu členění fasád a zakončujícím prvkům bodových domů výrazně příznivějšího estetického působení, než bylo obvyklé. Především se zde však podařilo udržet původní výtvarnou jednotu celku dodnes. (Foto: Karel Kuča, 2015)*

jich smyslem bylo poskytnout co nejrychleji a podle dobových představ co nejlevněji ubytování mimořádně vysokému počtu osob (rodin). To se také podařilo, tvořili nyní panelové domy zhruba třetinu domovního fondu. Zdálo by se tedy, že po polovině 20. století u nás existovala akutní potřeba neobyčejně vysokého počtu nových bytů. Pokud se však podíváme na širší kontext demografické situace a vývoje, dojdeme k překvapivým zjištěním. A to i když máme k dispozici jen údaje z let 1930 a 1950 a nikoli 1938 (počet obyvatel ve 30. letech neustále rostl) a 1945.

V roce 1950 žilo totiž na území České republiky o 1,7 milionu obyvatel méně než v roce 1930. Na tom se jen velmi malou měrou podílely oběti 2. světové války, protože rozhodující část úbytku spadá na vrub vyhnání německojazyčného obyvatelstva. Jeho dopad byl ve skutečnosti ještě vyšší, protože do roku 1950 se uskutečnily například repatriace obyvatel z jiných států, které počet obyvatel opět poněkud zvýšily. Přitom počet bytů byl v roce 1950 o téměř 160 000 vyšší než v roce 1930 – a z toho velká část připadala ještě na předválečnou výstavbu. Ještě zajímavější je zjištění, že ani v roce 1991 nedosáhl počet obyvatel České

Obr. 11. Prachovice (okres Prachovice). Konfliktní sousedství mimořádně cenného historického jádra a panelového sídliště bez zjevných urbanistických kvalit. (Ortofoto převzato z www.google.cz/maps, stav v r. 2015)

11

republiky výše z roku 1930. Lze tedy říci, že za normálních okolností by vlastně ve druhé polovině 20. století vůbec nebyla potřebná rozsáhlejší bytová výstavba. Situace však normální nebyla. V té době již plnou měrou probíhal proces totálního vysídlení nově zřízených velkých vojenských újezdů i rozsáhlých oblastí německého pohraničí. Poválečné dosídlení z těchto území bylo nutné ubytovat a tamní domovní fond z celé bilance odepsat. Další domovní fond padl – i když většinou až později – za obět povrchové těžbě uhlí a budování přehrad. Výbec největší podnět k nové bytové výstavbě nicméně znamenala masivní vlna tzv. socialistické industrializace (v zemi, která od 19. století patřila k nejvíce industrializovaným na světě!). Problémem tedy nebyl nedostatek domů obecně, ale právě v místech direktivně určených k průmyslovému rozvoji, především na Ostravsku. Realitou totalitní společnosti byly tedy velké přesuny obyvatel do vybraných průmyslových center a obecně z venkova do měst. Především to tedy vyvolalo onu skutečně masivní výstavbu panelových sídlišť. Pokud by v roce 1948 nedošlo k totalitnímu převratu, sídelní vývoj českých zemí by se nepochybně ubíral podstatně jinými cestami. I to patří k historickému kontextu panelových sídlišť u nás.

Viz tabulku vpravo.

K otázce urbanistické a architektonické hodnoty panelových sídlišť

Tato otázka je bezesporu nejobtížnější ze všech. Zatímco lidé, kteří období výstavby panelových sídlišť zažili, mohou mít tendenci pochybovat o smysluplnosti samotné otázky („všechna panelová sídliště jsou bezcenná a navíc ošklivá“), nejmladší generace může dospívat k opačnému extrému („cokoli, co bylo postaveno podle jednotného konceptu, je hodnotné“). V obou případech jde o slepou uličku. Ačkoli se panelová technologie vyvíjela jen relativně málo a obdobně nepříliš podstatně se měnila i technologicko-realizační omezení panelové výstavby (co lze a co nelze z panelových sekcí postavit; viz otázku tzv. urbanismu jeřábové dráhy), přesto není pochyb o tom, že se jednotlivá sídliště svým řešením kvalitativně liší.

Mnohem obtížnější je nastavení kritérií takového hodnocení. V první řadě jsou to kritéria „vlastní hodnoty“: kvalita urbanistické kompozice („půdorysu“), kvalita hmotové kompozice (tu vnímá návštěvník především) a kvalita ar-

Česká republika	1930	1950	1991
Počet obyvatel	10 674 240	8 896 086	10 302 215
<i>oproti roku 1930</i>		úbytek 1 778 154	úbytek 372 025
<i>oproti roku 1950</i>			přírůstek 1 406 129
Počet domů	1 592 999	1 752 191	1 868 541
<i>oproti roku 1930</i>		přírůstek 159 192	přírůstek 275 542
<i>oproti roku 1950</i>			přírůstek 116 350
počet obyvatel na 1 dům	6,7	5,0	5,5
okres Ostrava-město	1930	1950	1991
Počet obyvatel	219 528	215 791	327 371
<i>oproti roku 1930</i>		úbytek 3 737	přírůstek 107 843
<i>oproti roku 1950</i>			přírůstek 111 580
Počet domů	14 610	18 365	23 311
<i>oproti roku 1930</i>		přírůstek 3 755	přírůstek 8 701
<i>oproti roku 1950</i>			přírůstek 4 946
počet obyvatel na 1 dům	15,0	11,8	14,0

chitektonického řešení vlastních domů. Zcela mechanickou urbanistickou skladbu (srovnatelnou např. s dvouletkovými sídlišti) asi nebudeme hodnotit příliš vysoko. Totéž platí o sídlištích, jejichž domy jsou úplně stejně vysoké a stejně (utilitárně) ztvárněné (asi nejhoršími případy jsou „hradby“ brněnských sídlišť Bohunice, Starý Lískovec a Líšeň). Naopak tam, kde tvůrci pracovali alespoň se dvěma či třemi různými typy panelových domů (například kombinace domů deskových, věžových a menších bodových), je výsledek obvykle příznivější. Sku-

tečně objektivní hodnocení jednotlivých struktur přitom nemůže vycházet z půdorysného průmětu ani šikmých leteckých pohledů, ale především ze skutečného vnímání prostoru z pozice chodce. Mnohé urbanistické koncepty, které vypadají z letadla efektně, jsou z pohledu chodce nečitelné a v jeho vnímání dominují jiné aspekty. Původní architektonické řešení panelových domů se lišilo kraj od kraje (tzv. krajské typy). Ty panelové domy, které užívaly či evokovaly principy pásových oken, tedy výrazného horizontálního členění, vyhlížely mnohem lépe

12

než domy s okny jednotlivě vyřiznutými v panelu (Lišeň), zvláště pokud měly zvýrazněné spáry mezi panely (tzv. karlovarský typ) a tím se blížily odpudivým panelovým domům sovětským, jejichž originály jsme mohli donedávna spatřit v sovětských vojenských kasárnách na našem území (Milovice aj.).

Dále je to hodnota vztahu sídliště k okolí – ke staršímu osídlení v sousedství, především pak k historickému jádru města či k jeho jiným hodnotným starším částem. Nejproblematictější jsou nepochybně situace, kdy se panelová výstavba dostala do bezprostředního kontaktu s historickým jádrem města (Prachatice, Louny, Žatec, Chomutov aj.). V hodnocení nelze pominout ani skutečnost, pokud sídliště vyrostlo na ploše zbořeně starší zástavby (kromě posledně uvedených též část pražského Žižkova nebo sídliště v západní části historic-

kého jádra Havlíčkova Brodu). Konečně nelze pominout ani zapojení sídliště do krajinného rázu. Je zřejmé, že příznivěji budeme hodnotit koncepčně řešené a prostorově částečně oddělené sídlištní celky, které starší zástavbu neovlivnily (brněnská Lesná). Úplně nejhorší situací, která se však z problematiky panelových sídlišť již vymyká, bylo vkládání jednotlivých panelových domů do proluk starší zástavby.

To vše by vyžadovalo mnohem větší prostor, než je v tomto pojednání k dispozici. Definovat optimální kritéria hodnocení ostatně ani nemůže být jeho cílem. V každém případě jde však o hodnocení sídliště v jeho původní podobě, respektive ve výsledné podobě po dokončení výstavby s použitím dobových postupů a technologií – tedy obvykle v roce 1989.

Nalezení kritérií pro hodnocení panelové architektury a urbanismu je obtížné i z dalšího dů-

13

Obr. 12. Louny (okres Louny), pohled přes historické jádro od východu na panelové sídliště na místě Velkého předměstí. Těsný kontakt obou diametrálně odlišných struktur nelze vnímat jinak než negativně, a to i s pominutím nenahraditelných ztrát, které stavba tohoto sídliště znamenala. K tomu přistupuje neinvenční urbanistická struktura tohoto celku i celkový monotónní charakter panelových domů, jejichž působení mohou barevné kreace na fasádách jedině zhoršit. (Foto: Tomáš Hlaváček, 2005)

Obr. 13. Abertamy (okres Karlovy Vary), horská varianta panelového domu karlovarského krajského typu. Kromě sedlové střechy se vyznačuje též zateplením stěn. Exteriér domu je dosud až na satelitní antény a zasklení některých lodžii dochován ve zcela autentickém stavu. Pomineme-li technické kvality – je to výtvarná hodnota zasluhující ochranu? Pokud ano, tak jedině jako dokument doby. (Foto: Karel Kuča, 2015)

vodu. S jistým zjednodušením lze říci, že stavební produkce starších epoch (od středověku po secesi) byla jako celek převážně kvalitní a harmonická. Totéž platí o lidové architektuře, a to až do první třetiny 20. století. Vlastně až část meziválečné výstavby, která zcela odvrhla aspekt výtvarné výzdoby (a přitom nedosahuje kvalit lapidární funkcionalistické architektury), zahájila „novou etapu“, kdy již nedokážeme stavební produkci určité doby hodnotit souhrnně. Ve druhé polovině 20. století dokonce nastal opačný extrém: jen málokteré stavbě z tohoto období dokážeme přiznat architektonickou kvalitu. Platí to o stavbách produkovaných centrálně řízeným stavebnictvím, zvláště těch, které byly „opakovaným typem“ (a existují tedy ve stovkách až tisících exemplářů, což jsou vlastně všechny panelové domy, ale též velká část objektů tzv. občanské vybavenosti). Ještě výraz-

14

15

16

17

nější je to u svépomocně budovaných rodinných domků, navrhovaných a realizovaných osobami postrádajícími jakékoli architektonické či stavitelské vzdělání. Mezi nimi jsou stavby splňující alespoň základní parametry architektonické kvality a harmonie skutečně naprostou výjimkou. Samozřejmě lze namítnout, že takové hodnocení je důsledkem malého časového odstupu a neobjektivního hodnocení celé určité etapy, ale s ohledem na to, co bude vzápětí řečeno o období nejnovějším, to lze odmítnout.

Velmi důležité a poučné je totiž v tomto kontextu právě srovnání s naší současností. Ta je totiž kvalitativně velmi rozrůzněná. Na tomto místě není prostor zabývat se touto problematikou podrobněji, ale snad postačí poukázání na vysloveně kýčovitě domky stavěné ve většině tzv. satelitních suburbii; jde doslova o architektonickou žumpu a nejhlubší úpadek architektonické úrovně v dosavadní historii. Vedle toho však existují i satelitní suburbia navržená velmi kvalitně; několik takových případů lze již dnes hodnotit jako neobyčejně cenné celky, které by si zasloužily památkovou (respektive

jakoukoli) ochranu (Nový Jenštejn, Červená Skála u Řeže). Totéž platí o některých nejnovějších „sídlištních“ obytných celcích a jednotlivých architektonických realizacích. Nalézání kvalitních realizací – na pozadí těch průměrných a vysloveně podprůměrných – je tedy při hodnocení současné stavební tvorby mnohem snazší než v 60. a zejména 70.–80. letech 20. století.

K otázce autenticity panelových sídlišť a smysluplnosti jejich památkové ochrany

Předně je třeba říci, že debata o památkových hodnotách panelových sídlišť měla začít hned v roce 1990 (nebo i dříve), tedy v době, kdy sídliště existovala v autentické podobě. V průběhu uplynulého čtvrtstoletí se architektonická tvář naprosté většiny našich sídlišť radikálně změnila (a ostatní to jistě brzy postihne rovněž). Po roce 1990 byla myšlenka tzv. humanizace sídlišť velmi populární, protože jejich barevná uniformita („sídlištní šed“) byla vnímána velmi negativně. Výsledkem jsou nejrůznější barevné kreace na fasádách, v naprosté většině zcela netektonické, často s křiklavými bar-

Obr. 14. Brno (okres Brno-město), sídliště Bystrc, pohled z domu v Kuršově ulici na část panoramatu sídliště. (Foto: Karel Kuča, 1995)

Obr. 15. Brno-Lesná (okres Brno-město), sídliště Lesná, nízké bodové domy v Trískalové ulici. (Foto: Karel Kuča, 1980)

Obr. 16. Ostrava (okres Ostrava-město), sídliště Paseka, hotelový dům Nové huti Klementa Gottwalda a obytno-obchodní komplex TRIO ve Výškovické ulici. (Foto: Karel Kuča, 1980)

Obr. 17. Ostrava (okres Ostrava-město), sídliště Hrabůvka, nákupní středisko v jižní části Horní ulice, pohled směrem k rondelu. (Foto: Karel Kuča, 1980)

vami. Jedním z cílů bylo i potlačení („fádního“) objemu panelových domů. Zdálo se, že pokud se dům barevným řešením „rozbije“ na menší objemy, bude působit méně hmotně nejen zblízka, ale i v dálkových pohledech. Toto očekávání se nesplnilo. Takto „rozbité“ domy jsou ve skutečnosti „nečitelné“. Uniformita byla nahrazena chaosem a ještě větší disharmonií.

Z hlediska autenticity jsou samozřejmě problémem výměny například balkonů za tvarové

i barevně zcela odlišné (brněnská Lesná). Relativně méně závažným problémem jsou výměny oken – pokud nejsou osazena například nová okna evokující vícetabulkové členění, které na panelovém domě působí nejen křčovitě, ale i směšně. To vše je většinou doprovázeno zateplením obvodového pláště, které zcela zastírá konstrukci (tektoniku) stavby.

Jeden ze směrů teorie funkcionalismu a moderní architektury obecně prosazoval princip „stavby na jedno použití“. Bylo to vlastně poprvé v historii, kdy se dopředu počítalo s omezenou životností staveb; to přirozeně znamená, že snahy o zajištění další existence takových staveb (popřípadě dokonce památkové ochrany) se musejí potýkat s problémy, které u „normálních“ staveb nejsou. V minulosti se totiž vždy stavělo s dlouhodobou perspektivou užívání stavby (proto máme stále tolik středověkých kostelů a ani gotické domy nejsou úplnou výjimkou). Ale i pokud nebyla krátkodobá životnost vědomě deklarována, užívalo se často nekvalitních materiálů. Mimo jiné proto je mimořádně obtížná reálná ochrana funkcionalistické architektury (nekvalitní beton, nedostatečné tepelné izolační vlastnosti aj.). Panelové domy jsou vyhraněným případem takové „programové nekvality“. Tepelné izolační vlastnosti měly nedokonalé vždy, ale v období plýtvání energiemi to nebylo považováno za podstatné.

Obecně to znamená, že panelový dům ze samé jeho podstaty nelze zachovat v autentické podobě. Stavebně technická zlepšení nicméně nemusejí být na úkor kvality jeho architektury. Protože však k „estetice paneláků“ panoval v 90. letech 20. století obecní odpor, nebyla jako kvalita vnímána a všechna řešení proto vědomě směřovala k jejímu potlačení. Výsledkem je však mnohem horší estetický vzhled fasád těchto staveb.

Zatímco barevné úpravy panelových domů byly prováděny ještě jednotně a cíleně, další vývoj vzhledu panelových domů bude (a již nyní je) negativně ovlivňován téměř již dokončenou privatizací jednotlivých bytů. Jednotliví vlastníci přistupují k úpravám nejednotně, čímž architektonická podoba domů (fasád) dále trpí – a tento stav se bude jen zhoršovat.

Další osud panelových domů (bez ohledu na to, jak je hodnotíme) je problematický sám o sobě. Od počátku bylo deklarováno, že jde o stavby s životností několika málo desetiletí. Původně projektovaná životnost téměř všech již uplynula. Následovalo „zjištění“, že vhodnými stavebními úpravami ji lze prodloužit, možná až několikanásobně. Ale toto prodlužování asi není možné donekonečna. Problémem životnosti panelových domů přitom nejsou pa-

nely jako takové (ty jsou téměř nezničitelné), ale kovové spoje, které drží celou konstrukci pohromadě. Pro vlastně jakékoli úvahy o památkové ochraně panelových sídlišť (ale i z jiných, důležitějších důvodů) by bylo potřebné mít v ruce přesvědčivě technicky doložené zhodnocení jejich skutečné perspektivy. Protože pokud se v relativně dohledné době několika desetiletí ukáže, že problém limitované životnosti panelových domů byl pouze oddálen, ale nikoli vyřešen, nemají žádné úvahy o jejich památkové ochraně vlastně vůbec smysl (v tomto kontextu se navíc ještě zvyšuje problematičnost jejich privatizace).

Česká památková péče uplatňuje při plošné ochraně sídel konzistentní zásady. Sídlo (město, vesnice) nebo jeho část (historické jádro, obytná čtvrť, kolonie) musí vykazovat vysokou míru urbanistické authenticity a integrity. Znamená to, že musí mít dochovanou urbanistickou strukturu (půdorysnou osnovu, parcelaci, hmotovou strukturu) z doby založení nebo z období, kdy se uzavřel jeho kontinuální tradiční vývoj. Podíváme-li se s touto optikou na panelová sídliště, lze konstatovat, že tento požadavek v naprosté většině splňují. V rozporu s ním nejsou ani případné dostavby, pokud jejich zastoupení nepřesahuje určitou mez, která by negovala původní koncept.

Neméně důležitý je však i další požadavek. Podstatné nejsou jen hmoty jednotlivých staveb, ale i jejich „obal“, tedy vnější plášť (fasády a střechy). Památkově chráněné sídlo musí mít dochován i vnější plášť buď z doby vzniku, nebo z konce kontinuálního a ve své podstatě kvalitního mladšího vývoje. Proto si památkovou ochranu nesporně zaslouží historické jádro města, které má dochován středověký půdorys, ale většina domů získala ve druhé polovině 19. století historizující fasády (a prodělala tehdy i větší přestavby, pokud jde o jejich hmotu).

V případě památkových rezervací se požadavek na „hodnotu obalu“ staveb vztahuje na většinu staveb v daném území, v případě památkových zón alespoň na významnou část. Avšak ani v památkové zóně nesmějí převažovat fasády památkově (architektonicky) bezcenné, nebo dokonce rušivé. Pokud by takový požadavek uplatňován nebyl, musela by se památková ochrana rozšířit na stovky, či spíše tisíce dalších vesnic, které mají velmi dobře zachovanou urbanistickou strukturu, ale postrádají právě cenné fasády (je to například většina vesnic v moravských nížinách), což by bylo zcela absurdní. Stejně tak nelze památkově chránit například čtvrť novorenesančních činžovních domů, jejichž dekorativní fasády byly otlučeny

a vícetabulková okna nahrazena typovými nečleněnými. Urbanistické hodnoty takových celků je jistě žádoucí chránit, ale jinou formou (nabízí se zejména využití sledovaného jevu „urbanistické hodnoty“ územně analytických podkladů podle stavebního zákona či jiných nástrojů územního plánování).³

Panelová sídliště již – až na výjimky – architektonickou autenticitu ztratila, což by nevdalo, pokud by nové úpravy fasád vycházely z původního řešení, nebo dokonce dospěly k řešení výtvárně zdařilejšímu. To se však stává dosud jen zcela výjimečně (pražská Invalidovna). Pravidlem je opak: sídliště s dobře dochovanou urbanistickou strukturou, ale rušivými fasádami.

Panelové domy jsou naštěstí relativně tvárné. Teoreticky je poměrně snadné navrhnout v budoucnu vhodnější úpravu fasád těch, které dnes působí rušivě. Jinou otázkou je proveditelnost něčeho takového, zvláště pokud byly negativně hodnocené úpravy provedeny nedávno (což je prakticky pravidlem). V situaci privatizovaných sídlištních bytů vystupuje otázka reálnosti ještě palčivěji.

Závěr

Celou úvahu, která je motivována snahou o objektivní, ale současně „neprotekční“ hodnocení kvalit panelových sídlišť, lze snad uzavřít takto: pokud bude na základě přesvědčivého odborného hodnocení shledána urbanistická struktura některých sídlišť jako velmi hodnotná, lze uvažovat o jejich památkové ochraně, ale až tehdy, kdy bude jejich vnější vzhled uveden do architektonicky (výtvárně) nerušivého stavu. Již proto, že prosazení takových úprav z titulu samotné památkové péče (po vyhlášení ochrany) je nereálné a znamenalo by i neúměrné kapacitní zatížení pracovníků oboru, jehož priority jsou zatím přece jen jinde. A jak již bylo naznačeno výše – památková zóna nemusí být jediným prostředkem pro ochranu či rehabilitaci hodnotných panelových sídlišť.

■ Poznámky

3 KUČA, Karel: Kulturněhistoricky cenná území České republiky a možnosti ochrany jejich památkových hodnot z titulu stavebního zákona. *Zprávy památkové péče*. 2014, roč. 74, č. 3, s. 193–202. ISSN 1210–5538.